

PAP MILÁN

Megküzdési stratégiák

Jelentések az olajválságról és a kádári vezetés
1973–1974-ben

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.4.3>

A fél évszázada berobbant olajválság alaposan megváltoztatta a világ gazdasági, ugyanakkor politikai viszonyait is. A válságnak nevezett hetvenes évtized ekkor került valóban mély válságba, strukturális átalakulásokat kényszerítve ki a nyugati gazdaságokban, illetve a globális gazdasági kapcsolatokban.¹ A gazdasági struktúrák változását ideológiai átalakulások követték, amelyek alapvetően határozták meg a hidegháborús versengést a hetvenes évtized végétől.² A keleti blokk országaiban e

¹ A hetvenes évek valójában világgazdasági „trendfordulót” és a gazdasági erőviszonyok döntő transzformációját hozták, amely több lépésben ment végbe az évtized folyamán, ahogy azt Szegő Iván Miklós összefoglalta. SZEGŐ Iván Miklós: A hetvenes évek gazdasági trendfordulója és a kétpólusú világ megtörése. Köztes-Európa a változó globális politikai-gazdasági erőterben: tünetek és kiváltó okok. In: RAINER M. János (szerk.): *„Hetvenes évek”. Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet Alapítvány, Budapest, 2020. 11–53. A hetvenes évek olajválságairól és azok következményeiről lásd: Fiona VENN: *The Oil Crisis*. Longman, London, 2002; Elisabetta BINI–Giuliano GARAVINI–Federico ROMERO (eds.): *Oil Shock: The 1973 Crisis and its Economic Legacy*. I. B. Taurus, London–New York, 2016. Az amerikai olajválságról kiváló politikatörténeti munka: Meg JACOBS: *Panic at the Pump: The Energy Crisis and the Transformation of American Politics in the 1970s*. Hill and Wang, New York, 2016. A hetvenes évekről mint globális válságról lásd a legnevesebb történész szerzőket felvonultató kötetet: Niall FERGUSON–Charles S. MAIER–Erez MANELA–Daniel J. SARGENT (eds.): *The Shock of the Global: The 1970s in Perspective*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass.–London, 2010.

² Az 1973–1974-es olajválsággal kapcsolatos nyugati stratégiák komparatív elemzését adták egy-másfél évtized távlatából: G. John IKENBERRY: The irony of state strength: comparative responses to the oil shocks in the 1970s. *International Organization*, 1986/1. 105–137.

változások látszólag lassabb ütemben folytak, eleinte a világpiaci volatilitások kiszolgáltatottságától való védelem hamis illúziójában. Ebben a kontextusban Magyarország a két világ közötti érintkezési ponton igyekezett navigálni, egyaránt kihasználva a Szovjetunió nyújtotta gazdasági biztonsági hálót és a világpiac-hoz való egyre szélesebb körű hozzáférést.³

A Kádár-korszak historiográfiájában az 1973–1974-ben bekövetkezett olajválság időszaka elsősorban az eladósodás folyamatának kiemelt fordulópontja. A gazdaságtörténeti kulcsidőszak egyrészt értékelhető az „előre menekülés” gazdaságpolitikai időszakaként, amely a gazdasági struktúraváltást a nyugati technológia és kölcsönök segítségével kívánta végrehajtani,⁴ másrészt az önbecsapás időszakaként, amelynek során a magyar politikai vezetés ideológiai és társadalompolitikai okokból nem volt hajlandó felismerni a megváltozott világgazdasági kondíciókat, miközben szabad utat engedett a nagyarányú hitelfelvételnek.⁵ Sőt, ezen időszak nemcsak a szocialista korszak adósságválságaként,

DOI: <https://doi.org/10.1017/S0020818300004495>; Roy LICKLIDER: The Power of Oil: The Arab Oil Weapon and the Netherlands, the United Kingdom, Canada, Japan, and the United States. *International Studies Quarter*, 1988/2. 205–226. DOI: <https://doi.org/10.2307/2600627> Az évtized elején egymást követő krízisek hatására átalakuló amerikai (kül-)politikáról lásd: Daniel J. SARGENT: *A Superpower Transformed: The Remaking of American Foreign Relations in the 1970s*. Oxford University Press, Oxford, 2015. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195395471.001.0001> Az Európai Gazdasági Közösség szerepének és pozíciójának az olajválság hatására végbe ment változásáról a globális gazdaságban lásd: Laurent WARLOUZET: *Governing Europe in a Globalizing World: Neoliberalism and its Alternatives following the 1973 Oil Crisis*. Routledge, London–New York, 2018. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315189871>

³ KOZMA Ferenc: Külgazdaság-stratégiai kihívások a hatvanas évtizedben. *Múltunk*, 2001/4. 78–106.; GERMUSKA Pál: Szocialista csoda? Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés, 1950–1975. *Századok*, 2012/1. 47–78.; FÖLDES György: A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok, 1948–1973. *Századok*, 2013/6. 1349–1375.

⁴ FÖLDES György: *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986*. Maecenas Kiadó, Budapest, 1995. 77–142.

⁵ MONG Attila: *Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956–1990*. Libri, Budapest, 2012. 127–168.

hanem a második világháború óta maig tartó magyar adósság-felhalmozás fordulópontjaként is számontartható.⁶

De 1973–1974 egy másik válság kiéleződésének és tulajdonképpeni lezárásának is az időszaka: a kádári politikai vezetés reformszárnyának leváltása és a reformellenes erők ideiglenes győzelme egy, a gazdasági válsággal párhuzamos krízishelyzetet eredményezett. Természetesen a gazdasági válság és a vezetés válsága nem választható el egymástól, ezek eredője pedig a szovjet vezetés magyar reformmal való elégedetlensége volt. A magyar–szovjet viszony két eleme vált elsőrendűen fontossá a hetvenes évek első évtizedében. Egyrészt gazdaságilag, mint az energia és a nyersanyagok importforrása, illetve a Szovjetunió mint a magyar termékek felvevőpiaca. Másrészt mint az olyan hatalmi centrummal való politikai egyezkedés terepe, amelyen az erősebb fél a gazdasági reform megváltoztatására, „visszaszorítására” irányuló szándékát időről időre érvényesíteni kívánja. Az így értett szovjet politika okozza a kádári politikai vezetés átalakulását és többéves bizonytalanságát legkésőbb 1972 februárjától. Kádár zavidovói látogatása a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) főtitkáránál, Leonyid Brezsnyevnél, majd a pártvezetéstől való visszavonulásának taktikus felvetése egy kisebb krízis jeleit mutatják a vezetés csúcán.⁷ Valójában sem 1956 óta, sem a nyolcvanas évek végéig nem jelent és nem jelenik meg hasonló bizonytalanság a pártvezetésben. Az olajválság tehát egy akut vezetési krízis lefolyása közben jelentkezett, olyan időszakban, amelyben éppen békés átmenetét éli a magyar–szovjet viszony, hogy 1974-ben tovább romoljon a helyzet. Ez pedig már személyi átalakulásokhoz és a reform részbeni megakasztásához vezetett.

A helyzetet tovább bonyolította a nagy geopolitikai és gazdasági blokk átalakulása. A szocialista országok számára terve-

⁶ MIHÁLYI Péter: *A magyar gazdaság útja az adósságválságba 1945–2013*. Corvina Kiadó, Budapest, 2013.

⁷ A magyar–szovjet viszony alakulásáról, a szovjet szándékokról és Brezsnyev magyar vezetésre gyakorolt nyomásáról lásd: FÖLDES György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai 1956–1988. I. Kádár János külpolitikája*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015. 140–183.

zett gazdasági integráció, amely a KGST komplex programjának céljaiban öltött testet, egyaránt előírányozta a gazdasági blokk energiaigényeinek kielégítését, a beruházások és korszerűsítések koordinálását, illetve az áruellátottság növelését a következő évtizedre. Mindehhez a helsinki folyamat adta a biztonságpolitikai háttérrel, tehát a Varsói Szerződés nemzetközi koordinációja az enyhülés továbbvitelét kívánta, egy biztonságos európai politikai tér megteremtésével. A fentiekől nem volt független a magyar-nyugati viszony, amennyiben ez a nyugat-európai gazdasági térség országaival való kapcsolatok normalizálását és fejlesztését jelentette. Utóbbinak a technológiai transzferek csatornáinak biztosításában is nagy szerepe volt. Magyar részről ugyanilyen, ha nem nagyobb súllyal jelentkezett a hitelpolitika újabb lehetőségeinek keresése. A magyar gazdasági reform ugyanis olyan beruházási tőkére szorult, amelyet saját vagy keleti forrásból nem lehetett előteremteni. A magyar vezetés ezért szorgalmazta a közeledést a potenciális nyugati hitelezőkhöz: a Német Szövetségi Köztársasággal való diplomáciai kapcsolatok felvételének kísérletét 1967-ben a csehszlovák és a lengyel vezetés sikerrel blokkolta, ugyanebben az évben az IMF-fel való tárgyalások végül a szovjet ellenkezés miatt fulladtak kudarcba.⁸ A nagyarányú nyugati eladósodás ugyanis aggasztotta a szovjet vezetést, csakúgy, mint a reform következtében előálló, a szovjetek által kifogásolt gazdaságszerkezeti aránytalanságok is. Az olajválság előzményeihez és a kádári vezetés lépéseinek magyarázatához tehát nagyban hozzájárult egyrészt a magyar reformok akadályozása még a válság kitörése előtt, másrészt a magyar fél KGST működésére irányuló reformjavaslatainak lesöpörése a tárgyalóasztalról.⁹

⁸ A Német Szövetségi Köztársasággal való diplomáciai kapcsolatfelvétel megakadályozásáról: MITROVITS Miklós: Egy barátság nehéz évtizede. A lengyel-magyar viszony szakítópróbái (1956–1968). *Múltunk*, 2011/3. 136–163.; Uó: *A szocializmus csapdájában. Politika, gazdaság, kultúra és sport a magyar-lengyel kapcsolatokban (1945–1990)*. HUN-REN, Budapest, 2023. 154–162. Az IMF-hez való csatlakozás tervének elutasítása a keleti blokk vezetéseinek részéről: FÖLDES György: *Az eladósodás politikatörténete...* I. m. 52–60.; az IMF-fel való tárgyalás történetét pedig lásd: MONG Attila: I. m. 97–124.

⁹ A KGST visszafogott piacosítására irányuló magyar reformtörekvések kudarcáról lásd: FEITL István: *Talányos játszmák – Magyarország a KGST erőterében 1949–1974*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016. 307–368. A KGST és gazdasági

Bár a körülmények behatárolták a magyar vezetés mozgásterét, a válsággal kapcsolatos döntések egy hosszabb folyamat eredményei voltak, amelyek során többféle lehetőség kínálkozott. A válságfolyamat politikai vezetés szemszögéből való bemutatásához Arjen Boin és munkatársai modelljének kategóriáit használom.¹⁰ A modell azon kategóriákat generalizálja, amelyek a válság során kihívást jelentenek a politikai vezetés számára. Az első kihívást a különböző információk hatására a válság érthetővé, értelmezhetővé tétele (*making sense*) jelenti. Az OPEC-államok olajembargós intézkedéseinek bejelentése után számos scenárió és korai válaszlépés merült fel a nyugati, de egyúttal a szocialista blokk országaiban is. Utóbbiak számára politikai szempontként vetődött fel, hogy az embargót kezdeményező országok többsége szovjet szövetséges volt, így a hivatalos magyarázatok az OPEC-embargót ezen államok jogos követeléseként értelmezték. A politikai vezetés számára „olvashatóvá” kellett tenni ezeket az információkat, vagyis koherens képet kellett kialakítani a folyamatokról. Az értelmezhetőség feladatának egyik fontos aspektusa, hogy ez cselekvésre sarkallja-e az adott politikai vezetést, vagy a meglévő világnézet és a bevett cselekvési stratégiák szerinti eljárásokat kívánja-e továbbra is fenntartani. Ez átvezet a második kihíváshoz, a politikai válaszok megformálásához (*shaping responses*), amely a döntéshozatal pillanata, amelynek során a vezető vagy a vezető testület – a meglévő információ ismeretében – a különböző folyamatok beindítását indítványozza, és magához vonja azok koordinálását. Ez egyaránt jelent vertikális koordinációt a vezetés alá rendelt hierarchikus szervezeti rendben vagy a vezetői ökoszisztémában, és horizontális koordinációt azokban

reformálhatóság hosszú távú folyamatairól lásd: MITROVITS Miklós: Lehetséges volt-e legyőzni a kapitalizmust? A kelet-közép-európai reformok és a gazdasági növekedés. *Eszmélet*, 2015/107. 109–136.; GERÖCS Tamás–PINKASZ András: A KGST a világregszerben. *Eszmélet*, 2017/113. 15–36.

¹⁰ Arjen BOIN–Paul T HART–Eric STERN–Bengt SUNDELIUS: *The Politics of Crisis Management: Public Leadership under Pressure*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511490880> Lásd még Chris ANSELL–Arjen BOIN–Paul HART: Political Leadership in Times of Crisis. In: R. A. W. RHODES – Paul T HART (eds.): *The Oxford Handbook of Political Leadership*. Oxford University Press, Oxford, 2014. 418–433.

DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199653881.013.035>

az intézményekben, amelyek a hatalom részesei, de nem állnak hierarchikus kapcsolatban a politikai vezetéssel. Utóbbi ritkán előforduló lehetőség a hatalom-központosító diktatúrák esetében, míg a hierarchikus koordináció a politikai vezetés tulajdonképpeni cselekvését jelenti. A jelentésadás (*meaning-making*) a válsággal kapcsolatos magyarázat kidolgozását és a kommunikáció problémáját állítja a politikai vezetés elé. A politikai vezetés az intézményben megrendült bizalom helyreállítására törekszik, megalkotva ezzel egy válság utáni jövő perspektíváját. Egyúttal az intézmények belső viszonyaihoz is rekonstruktív módon viszonyul, vagyis arra törekszik, hogy visszaállítsa azok határos működését és integritását. További kihívásként jelentkezik a számadás (*account-giving*) a válságról, a konzekvenciák levonása és az okok kijelölése. Fontos mozzanata a felelősség kezelése (*blame management*), ami a hidegháborús ideológiai szembenállás körülményei között az olajválság esetében a kapitalista monopoltőkés mesterkedés képében adott volt. Ugyanakkor a kádári vezetés a szovjet kőolajimport újratárgyalásának hatásait kommunikációjában egyaránt minimálisra kívánta mérsékelni a pártszervezetben és a társadalom számára. A tanulási folyamat (*learning*) a vezetés és az intézmények önvizsgálatának kívánalmából adódó kihívás, amely a vezetői kapacitások megerősítéséhez és a stratégiák finomításához vezethet. Ennek során a politikai vezetésnek biztosítania kell, hogy saját intézményi működésében ne mélyülhessen el ismét a válság, és hogy legközelebb készen álljon a válság hatásainak kiküszöbölésére.

A továbbiakban azokat a kihívásokat vizsgálom, amelyek a válság értelmezhetővé tételéhez, az arra adott válaszok megformálásához és a válság jelentésadásához kötődnek. A vizsgált kérdés tehát az, hogy hogyan fogta fel a politikai vezetés a válságot a hozzá kapcsolódó intézményrendszer segítségével, és hogyan kívánta a saját választát a párton belül és a társadalom számára eljuttatni 1973–1974 folyamán.

A stratégák körében jól ismert a már több mint két évszázados clausewitz-i toposz a háború ködéről (*der Nebel des Krieges*), amellyel a porosz szerző a háború menetének alapvető bizonytalanságára, a háborúzó feleket körülvevő folyamatok

kontingenciájára utal. A politikai vezetés természetéből adódóan nemcsak háború idején, hanem minden esetben bizonytalansági faktorok sokaságával kénytelen megküzdeni.¹¹ Gazdasági és politikai válság idején a bizonytalansági tényezőkhöz hozzáadódik az időzítés kényszere is, amely tovább élezi a feszültséget a politikai vezetéseken belül és a vezetett társadalom viszonyában. A háború kódének analógiája alapján beszélhetünk a válság kódéről, amelyet a politikai vezetések gyors és megbízható információáramlással kívánnak eloszlatni: az említett feszültségeket a válságról való tudás növelésével kívánják csökkenteni. Írásomban azt a kérdést kívánom körbejárni, hogy a magyar vezetés hogyan és milyen mértékben tájékozódott a kialakult olajválságról az 1973 októberében kirobbant jom kippuri háború és az OPEC-államok olajembargóról hozott döntését követő évben. Hogyan látta a magyarországi állampárt a közeledő válságot, mit igyekezett leszűrni a külföldi forrásokból érkezett információkból? Mindenekelőtt a hazai gazdaság legfontosabb szereplőitől érkezett jelzéseket és a külügyi információgyűjtés dokumentumait elemzem.

Mérsékelt pánik a keleti blokkban

Két hónappal azután, hogy az OPEC-államok megállapodtak az Egyesült Államokba irányuló olajszállítások leállításában, az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztálya (GPO) szigorúan bizalmas jelentésben foglalta össze a Politikai Bizottság és a Titkárság számára, hogy a környező szocialista országokban milyen energiatakarékosági intézkedéseket foganatosítottak, mik voltak az intézkedések okai, és hogyan indokolták azokat a sajtóban.¹²

¹¹ Szűcs Zoltán Gábor–Gyulai Attila (szerk.): *A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016. 7–9.

¹² Tájékoztató a szocialista országokban bevezetett energiatakarékosági intézkedésekről és Magyarország olajellátási helyzetéről (1973. december 22.). Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) M-KS 288. f. 24/1973/1. ó. e. 135–141. A jelentést a GPO-hírgyűjtőosztály, sajtóhírek, a Külkereskedelmi Minisztérium, külkereskedelmi vállalatok és külkereskedelmi kirendeltségek információi alapján állította össze. Ez az első dokumentum,

A szocialista pártvezetések eltérő stratégiával éltek, ami elsősorban az állami gazdaságok eltérő belső körülményeiből (fejlesztés, beruházás, kereskedelmi mérleg) és a globális energiabeszerezési forrásaik különbségeiből adódhattak. Bulgáriában az okozta a válsághelyzetet, hogy az állam nagy mennyiségben vásárolt olyan olajat, amely szovjet megbízásból az arab országokból érkezett, így az embargó hatására akadozott a szállítás, ezért hiány lépett fel az országban. Jugoszláviában szintén a közel-keleti szállítmányok akadozásában, a kőolajár emelkedésében és a saját energiatermelési kapacitás elégtelenségében jelölték meg az okokat. Lengyelország energiatakarékosági lépései meglepték a jelentés készítőit, mivel az ország továbbra is „fenntartja egyes kőolajtermékek exportját, sőt fokozzák a lengyel szén tőkés exportját is”. A jelentés készítői szerint a lengyel pártvezetés ki akarta használni e termékek konjunktúráját, olyan áron is, hogy korlátozta a közületi gépjárműhasználatot – ezerötszáz gépkocsival csökkentették az állami gépkocsiparkot –, új sebességkorlátozási szabályokat vezettek be, és a fűtőolaj felhasználását is mérsékeltek az országban.

Hasonló célú intézkedéseket vezetett be Románia is, ám ott a kőolajtermékek nyugati exportjának fokozása mellett drasztikus energiatakarékosági szabályokat fogadtak el.¹³ Románia a keleti blokkban energetikai szempontból is különutas stratégiát képviselt, ugyanis kőolaját nem szovjet viszonylatból szerezte be. A román pártvezetés az állami gépkocsihasználat- és sebességkorlátozás mellett télen havi 40 literben, nyáron 70 literben maximálta a magánszemélyek számára kiadható benzint, ráadásul az arra jogosító utalványt a románok a rendőrségen vehették csak át. Továbbá felére csökkentették a közterületek világítását, a közintézmények, hotelek és vállalatok maximum 25 wattos égőt használhattak, a munkahelyeken és a magánla-

amely komolyan számot vet a válság hatásaival és a külföldön bevezetett intézkedésekkel. A magyar pártapparátusban minden bizonnyal történtek már ezelőtt is kezdeményezések a hazai hatások felmérésére, ezek összegyűjtésére és a belőlük levonható konzekvenciák kidolgozására azonban időre volt szükség.

¹³ A jelentés megjegyzi, hogy román gázolajat Magyarország is vásárolt egy osztrák cégen keresztül.

kásokban egyaránt 16-18 fokra fűthették csak fel a belső tereket. Romániában ezzel párhuzamosan leállítottak, illetve lelassítottak nagy energiaigényű beruházásokat, korlátozták a termelést, valamint átmeneti üzembeszárásokkal is számoltak. A bukaresti magyar nagykövetség december végi jelentéséből az is kiderült a politikai vezetés számára, hogy az energiatakarékossági programot átfogó propagandakampány előzte meg.¹⁴ A késő őszi és a téli időszakban pánikhangulat lett úrrá az országon: a szállók vendégei megfázásra panaszkodtak, a diákok gyérebb világítás mellett voltak kénytelenek készülni a vizsgákra, a kollégiumok fűtését gyakorlatilag lekapcsolták, és a közforgalmi járművek zsúfoltsága is nőtt, mivel a benzinkorlátozás mellett járatokat is megszüntettek, a havazás kezdetén pedig kevesebb hókotró állt munkába, ami tovább nehezítette a közlekedést. A fűtést a lakóházakban órákra lekapcsolták, a helyi tanácsokon és rendőrkapitányságokon sorok álltak benzinjegyre várva, hogy utána a kutakon várokozzanak benzinért és fűtőolajért. Az elégedetlenség azonban – a jelentés szerint – fásultsággal párosult, vagyis az embereket kevésbé vigasztalta, hogy a megszorításokkal Románia energiaexportját növeli a párt, hogy kihasználja a világméretű konjunktúrát. Az alapanyagok esetében ráadásul árkorrekció volt várható Magyarországon keleti szomszédjánál is.

A GPO-jelentés megjegyzi, hogy Csehszlovákiában és a Német Demokratikus Köztársaságban csak a korábbi esetenkénti áramkorlátozások folytatásával próbáltak úrrá lenni a válsághelyzetben. A jelentés kitért a magyarországi olajimport helyzetére is, s azt 1973-ra biztosítottnak ítélte. Magyarország a nagyarányú szovjet olajszállítás mellett megkapta a 650 ezer tonna iraki eredetű olajat is. Utóbbi vételára a világméretű olajválság hatására azonban megduplázódott. A tájékoztató 1974 első negyedévre vonatkozó országos kőolajigény kielégítésére még 200 ezer tonnányi olajat tartott szükségesnek. Ezt egy olyan tranzakcióval kívánták biztosítani, amelynek keretében a Szovjetunió egyik tőkés kötelezettségét a magyarok által vásárolt közel-keleti olajjal

¹⁴ Energiatakarékossági intézkedések visszhangja Romániában (1973. december 29.) MNL OL XIX-J-1-j-1974 III. fej. 14. d.

elégítenék ki, amiért cserébe Magyarország a Barátság kőolajvezetéken szovjet olajat kapna.

Ennek az optimizmusnak kissé ellentmondott az az előterjesztés, amelyet egy hónappal később, 1974. január végén a Külkereskedelmi Minisztérium, az Országos Tervhivatal és a Nehézipari Minisztérium (NIM) állított össze az MSZMP KB Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága számára. Az előterjesztés az olajválság kialakulásának okai mellett a szocialista országok energiafelhasználását és -gazdaságát érintő hatásokra is kitért, egyúttal javaslatokat fogalmazott meg a KGST-tárgyalások során képviselendő magyar álláspontra.¹⁵ A jelentés az olajválság kialakulásának elsősorban nem politikai, hanem gazdasági magyarázatát adta: eszerint az olajexportőr országok a jom kippuri háború nélkül is korlátozták volna olajkivitelüket, aminek elsősorban a nyugat-európai készletek felhalmozása és a monetáris labilitás állt a háttérben. Az Egyesült Államokat e magyarázat szerint nem kizárólag a kőolajhiány sújtotta, hanem a nyugat-európai finomítók kapacitásának a csökkenése. Az Egyesült Államok saját termelését venezuelai és kanadai importtal egészítette ki, az arab olaj csak kis hányadát tette ki behozatalának. Az olajfinomítói szektor kihelyezése Európába, amelynek egyaránt voltak profitnövelési és környezetvédelmi szempontjai, azonban sebezhetővé tette az Egyesült Államok gazdaságát is. A jelentés kiemeli, hogy főként Nyugat-Európát érintette a válság, amely már 1973 elejétől a készletek felhalmozásába kezdett, ám az arab olajtermelő államok európai bankokban felhalmozódott devizatartaléka eközben az infláció miatt veszített az értékéből. Így az említett olajexportőrök úgy döntöttek, jobb, ha az olaj a földben marad, és felhajtják az árát, az energiaéhes nyugati államok képesek a legmagasabb árat is megfizetni érte. A jelentéstevők úgy látták, hogy az energiahiányból adódó magasabb árat a nyugati államok a lakossággal fizettetik meg, felszítva ezzel az arabellenes hangulatot. Utóbbi

¹⁵ Előterjesztés az NGKB részére a tőkés energiahelyzetről és annak a KGST tagországokra gyakorolt hatásáról és az ezzel kapcsolatos magyar álláspontról (1974. január 21.) MNL OL M-KS 288. f. 24/1974/41. ó. e. 74–79.

már politikai cél volt, a felhalmozott készletekből ugyanis tudtak volna gazdálkodni ezek az államok.

Összességében azt várták, hogy az energiatakarékosság nemzeti programmá lép elő Nyugaton. Ennek nyomán az Egyesült Államokban az addig kihasználatlan forrásokat is fel fogják tárni (alaszakai olaj, olajpala, atomenergia), míg Nyugat-Európában fordulat várható az atomenergia fejlesztésében. Továbbá arra számítottak, hogy a válság hatása végighullámszik majd az ipari és a mezőgazdasági termékek piacán is, komoly mértékben visszavetve a vegyipart, a drágulás mellett ellátási zavarokat okozva. És nem csak a tőkés országokban. Az előterjesztés már a bevezetőben leszögezi, hogy a „nyugati” olajválság a KGST-országokat ugyan nem érintette, az olajbázisú vegyipari termékek előállításának és kereskedelmének fennakadása miatt azonban zavarokat okozhat a keleti blokk országaiban is. Annak ellenére, hogy a KGST-gazdaságok kőolajigényét nyolcvan-kilencven százalékban a Szovjetunió elégítette ki, és hogy Magyarország szükségleteinek csak tíz százalékát importálta harmadik országból, a vegyipari termékek előállításának drágulása, akadozása miatt azon termékek esetében jelentős drágulástól tartottak, amelyekben a KGST-országok nettó importőrök voltak (műanyagok, lágyító alapanyagok, szerves alkohol és színezékek, növényvédő szerek, műszálak, alkáliák, egyes műtrágyák). Ugyanakkor – húzta alá az anyag – a KGST-országok egymás közötti kereskedelmére vonatkozó, stabilnak mondható árrendszer a továbbra is magas világpiaci árak hatására nemcsak nominálisan, de arányaiban is elszakadhat a nemzetközi kereskedelem áraitól. Az előterjesztés bizalmas, a KGST-tárgyalásokon nem felvetendő információként említi, hogy ez utóbbi folyamat a szovjet blokkban a magyar gazdaságot érintette leginkább előnytelenül a magyar árrendszer sajátosságai miatt. Az előrejelzés a nyugati exportpiac szűkülését és az importlehetőségek visszaszorulását, sőt akár a barterkereskedelem valamilyen formában való visszatérését várta. Az előterjesztés ugyanakkor leszögezi, hogy ez az áruért áru kereskedelem a KGST-n belül csak részben volna lehetséges számos, a KGST-országok egyikében sem termelt hiánycikk miatt. Az anyag végkövetkeztetésében arra jut, hogy a KGST-gazdaságok

szorosabb koordinációja mellett Magyarországnak támogatnia kell azt a szovjet tervet, amely nemzetközi konferencia keretében, az olajexportáló és -fogyasztó országok együttes részvételével rakja le egy új nemzetközi rezsim alapjait.¹⁶

A NIM által a GPO részére készített, pár nappal később keltezett összeállítás, már konkrét javaslatokat tett a hazai energiatakarékosságra mind a nehézipari fogyasztásban, mind a lakosság számára.¹⁷ Az *arab államok olajembargójának hatása energiahelyzetünkre* című, pár oldalas összeállítás a nehézipar területén 1974 első negyedévében a tőkés országokból való kőolaj-behozatal 250 ezer tonnás csökkentését irányozta elő a szénbázisú erőművek maximális mértékű kihasználásával, a földgáztermelés és a gázolajhozam növelésével. A „népgazdaság” területén felvetette a gázolaj és a tüzelőolaj termelői és fogyasztói árának, illetve egy benzináremelésnek a lehetőségét. Kidolgozandónak tartotta – a következő ötéves terv energiapolitikai előkészítése során – az erőművi szénfelhasználás fokozásának beruházásait, illetve a további energiatakarékosági rendelkezéseket (például tüzelőolaj helyettesítése, energiaracionalizálási beruházások). Kívánatosnak tartotta a nyugati vegyipari importtermékek alternatív beszerzését vagy felváltását, valamint korlátozandónak tekintette az olajkályhák belföldi termelését és forgalmazását. Úgy ítélte, a tömegtájékoztatásnak elsősorban az energiatakarékosságra és a tőkés világ okozta válság magyarázatára kell koncentrálnia, anélkül, hogy „hatástalan, a lakosságot feleslegesen terhelő és bosszantó takarékoságot – mint pl. a villanyégők cseréjét, leoltását stb. – propagálnánk”.¹⁸

Az állami tervgazdaság intézményei és az ágazati minisztériumok tehát pontos információt és előrejelzést adtak arról, hogy milyen hatásokat keltett az 1973 végén egyre komolyabb méreteket öltő olajválság, és előremutató javaslatokat tettek a

¹⁶ Hasonló kezdeményezést indított Franciaország is, az Egyesült Államok ezzel szemben egy „politikai színezetű”, a fogyasztókat tömörítő együttműködés mellett tört lándzsát, amelyet a magyar sajtóban „olaj-NATO”-ként is emlegettek ekkoriban.

¹⁷ Az arab országok olajembargójának hatása energiahelyzetünkre (1974. január 25.). MNL OL M-KS 288. f. 24/1974/14. ö. e. 96–99.

¹⁸ Uo. 99.

kritikus szektorokban a fellépő energiahiány vagy -szűkösség enyhítésére. A jelentések érzékelték, hogy a KGST-n belüli, főként szovjet olajszállítások védelmet nyújtanak a válság első, olajár-emelkedés okozta hullámai ellen. Ugyanakkor mindannyian tisztában voltak azzal is, hogy a közvetett hatások érinteni fogják a KGST-országokat, exportkitettsége miatt leginkább a magyar gazdaságot. Azt, hogy a válságot a tőkés monopóliumok politikája okozta volna, a jelentések nem erősítették meg. Sőt, a későbbiekben kifejtett hivatalos pártvéleménnyel szemben egy szofisztikált üzenetet hordoztak az egyes nemzetközi gazdasági szereplők és csoportok (Egyesült Államok, nyugat-európai gazdaságok, arab olajexportőrök) érdekeiről és szerepéről.

Arab olaj, növekvő szocialista szükségletek és a nyugati stratégiák

Egy 1974 februárjában íródott nagyköveti jelentés differenciáltan látta mind az olajtermelők, mind a nyugati tőkés országok várható stratégiáit.¹⁹ A teheráni nagykövet a közel-keleti helyzetet elemezve kiemelte, hogy Irán az OPEC teheráni konferenciáján meg tudta győzni az olajtermelőket a kőolajár további emelésének veszélyeiről. A perzsa állam ugyanis – ötéves fejlesztési tervének sikere érdekében – el akarta kerülni az elszabaduló inflációt, és stabil árubehozatali kondíciókat tartott szükségesnek. A jelentés szerint Irán államosítási törekvései az olajszektorban együtt jártak egy új viszonyrendszer kialakításával, elsősorban az európai államokkal és Japánnal, amely fókuszában hosszú távú gazdasági és kutatásfejlesztési megállapodások álltak. Iránnal szemben a gazdaságilag kevésbé fejlett országok stratégiai megfontolásait említette: nekik sem érdekük az infláció elhatalmasodása, ám Szaúd-Arábia és az Öböl menti államok barteregyezségekre törekedtek az Egyesült Királysággal és Franciaországgal, miközben nehézséget jelentett számukra a kapacitásfejlesztéshez szükséges munkaerő biztosítása. Ezek

¹⁹ Nemzetközi olajválság és a Közel-Kelet (1974. február 4.) MNL OL XIX-J-1-j-1974 III. fejj. 14. d.

az államok belső diktatórikus viszonyaik fenntartása, illetve a szomszéd államok törekvéseinek elretentése céljából nagyarányú fegyverkezésbe kezdtek, elsősorban európai importból. Az iráni nagyköveti jelentés kitért a tőkés államok közötti törésekre és Nyugat-Európa, illetve Japán új közel-keleti politikájára is. Eszerint utóbbi a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésére helyezné a hangsúlyt, amely a térségből származó, Európába irányuló amerikai olajszállítási monopólium végét jelentheti. Úgy ítélte, a nyugat-európai államok mint önálló olajvásárlók és fegyver-exportőrök megjelenése a közel-keleti térségben alapvetően fenyegeti az Egyesült Államok pozícióit. Vagyis az amerikaiaknak számolniuk kell egy hosszabb távú gazdasági-politikai verseny kialakulásával a Közel-Keleten, amelynek első állomásaként rendezniük kell kapcsolatukat a jom kippuri háborúban meggyengült Egyiptommal – zárja prognózisát a jelentés.

Pár nappal később rendezték Washingtonban – Richard Nixon és Henry Kissinger hathatós diplomáciai erőfeszítései nyomán – az olajimportőr országok konferenciáját. A konferencia hírére több olajtermelő ország ellenségesen reagált: Líbia az esemény időpontjában államosított három amerikai kőolajvállalatot, és üdvözölte, hogy Franciaország az amerikai dominanciával szemben egy európai súlypontú szervezkedésbe kezdett.²⁰ A washingtoni magyar nagykövetség részletes beszámolót küldött a konferencia eredményeiről és a „vezető tőkés országok politikai megosztottságáról”.²¹ A NATO-tagállamok diplomatái szerint – állapítja meg a jelentés – azért volt szükséges a konferencia összehívása, mert az „olajválság hatására kialakuló különutas stratégiák és az egyes országok belső politikai válságai nyomán az atlanti kapitalista gazdasági együttműködés széthullásával fenyegetett”. Ez – folytatja a jelentéstevő – „alapvető biztonságpolitikai dezintegrációval és a NATO-struktúra fellazulásával” is járhatott volna. Ezért úgy látta, hogy az amerikaiak elsődleges célja egy új atlanti egység megteremtése washingtoni vezetéssel,

²⁰ Líbiai értékelés a washingtoni olajkonferenciáról (1974. február 19.). MNL OL XIX-J-1-j-1974 III. fej. 14. d.

²¹ Vezető tőkés országok olajkonferenciája Washingtonban. MNL OL XIX-J-1-j-1974 III. fej. 14. d.

még azon az áron is, ha ebből a vonakodók – Franciaország vagy Japán – ki is maradnának. Az amerikai külpolitika további céljaként tételezi a jelentés, hogy a legnagyobb olajimportőr országok egységes fellépésével nagyobb nyomást tudnak gyakorolni az olajtermelő arab országokra. Az amerikai olajmonopóliumok számára egy ilyen egyezség és közös fellépés további erősödésüket jelentette volna piaci szereplőként – összegzi rosszsziszemű megállapításait a külügyi jelentés. Végül nem hagyja ki, hogy az amerikai belpolitikai fejleményekre utaljon, megállapítva, hogy „az amerikai belpolitikáról tereli el a külpolitikai kezdeményezés a figyelmet”, tekintettel a Watergate-ügy előrehaladott állapotára.²²

A Közös Piac országai a konferenciát közvetlenül megelőzően keresték egymással a kapcsolatot, mivel mindegyik európai állam érdekelt volt a kétoldalú gazdasági kapcsolatok kialakításában az olajexportőrökkel, és feltételezték az olajembargó végének közeli bejelentését is. Leginkább Franciaország követett volna egy különutas politikát, egyrészt azért, mert ilyenformán kívánt a Közös Piac vezető politikai erejévé válni, másrészt az arab országokkal meglévő keretszerződési és főként az energiapolitika szempontjából szerencsés algériai kapcsolatai erre predesztináltak volna.²³ Abban, hogy Franciaország előzetesen nem fogadta el az akcióterv egyes pontjait, majd végül mégis támogatta a közös bizottság létrehozását és újabb egyeztetések ütemezését, nagy szerepe volt annak, hogy Kissingernek sikerült kijátszania egymás ellen az európai államokat. A washingtoni magyar nagykövetségen úgy látták, hogy nyomást elsősorban a Német Szövetségi Köztársaságra és Japánra gyakorolt az amerikai külpolitika, kilátásba helyezve ezen országok biztonsági finanszírozásának visszafogását, végső soron az amerikai csapatkivonásokat.

²² Az olajkonferencia után két héttel emel vádat egy washingtoni esküdtszék Nixon elnök munkatársai ellen, azzal az indokkal, hogy akadályozni kívánták a Watergate-vizsgálat folyamatát.

²³ A francia–amerikai stratégiai jellegű konfrontációról, illetve a francia Európa-konceptióról lásd: Aurélie Élisa GFELLER: *Building a European Identity: France, the United States, and the Oil Shock, 1973–1974*. Berghahn, New York–Oxford, 2012.

Az európai egység feltörésén és a francia tervek elhárításán „mesterkedő” amerikai külpolitika tehát győzelmet aratott. Ezt erősítették meg a hágai és a párizsi nagyköveti jelentések is. Hollandia az amerikai álláspont legerősebb támogatójaként nyilvánult meg.²⁴ A jelentés feltételezte, hogy a két ország politikai vezetése folyamatosan egyeztetette a lépéseit, elsősorban a további árnövekedés megakadályozása érdekében. Párizsban a „megfutamodás visszhangjai” hallatszottak az ottani magyar nagykövetség jelentése szerint.²⁵ Az Egyesült Államokhoz és az atlanti gazdasági integráció tervéhez való viszonyulás belpolitikai nézeteltérésekben is kifejeződött. Ezért, a jelentés szerint, nem érdemes túlértékelni a francia különállást, nem beszélve arról, hogy az ország védelmi képességei továbbra is igényelték az „amerikai atomernyőt”. Az európai egységet így továbbra is amerikai elképzelések szerint látták lehetségesnek az amerikai katonai potenciál védelmében. Közben – úgy érzékelték, hogy – Franciaország kereste a kapcsolódási lehetőségeket a harmadik világgal, amelynek tartalma, gazdasági haszna akkor még kérdésesnek látszott. A szocialista blokk országai nem várták Párizs velük való gazdasági aktivitását, mivel úgy látták, a franciák elsősorban a Közel-Keletre koncentrálnak, és politikai-ideológiai téren továbbra is élesen szemben állnak a keleti blokk vezetésével.

1974 júliusában húszoldalas tanulmány érkezett a moszkvai magyar nagykövetségről az olajválság és olajpolitika hatásairól.²⁶ Az összefoglalót Paulina András készítette, aki angol, német, francia nyelvű és természetesen szovjet forrásokra alapozva vázolta a válság perspektíváit. A szocialista országok kapcsán kifejtette, hogy a szovjet olajimport túlsúlyának és a Barátság kőolajvezetéken fennakadás nélkül áramló olajnak köszönhetően eddig „csak minimális mértékben szorultak olaj- és energiata-

²⁴ Hollandia álláspontja a washingtoni energiakonferencián (1974. március 5.) MNL OL XIX-J-1-j-1974 III. fej. 14. d.

²⁵ Franciaország és a washingtoni konferencia (1974. március 7.). MNL OL XIX-J-1-j-1974 III. fej. 14. d.

²⁶ PAULINA András et al.: Olajválság és olajpolitika (1974. július 8.). MNL OL XIX-J-1-j-1974 III. fej. 14. d.

karékossági intézkedésekre”. Kivételt képezett Románia, amely a kőolaját nem szovjet importból szerezte be, és ahogy a korábbiakban láthattuk, drasztikus energiatakarékossági intézkedéseket vezetett be. Csehszlovákia azonban kilencvenkilenc százalékban a Szovjetunióból fedezte olajszükségletét, míg a magyar arány hatvannyolc százalék volt. A jövőben azonban ezeknek az államoknak is szükségük lesz a beszerzési forrás diverzifikálására – állapította meg a jelentés. Úgy kalkulált ugyanis, hogy az 1974-es 80 millió tonnás olajimportigény 1980-ra 170 millióra növekszik, de a tervezett szovjet olajipari feltárások és beruházások ellenére 70 millió tonnát a KGST-országoknak más piacokról kell majd előteremteniük. Erre a célra Paulina és munkatársai az afrikai és közel-keleti kőolajforrásokat tartották a legalkalmasabbnak.²⁷ A jelentés megemlítette, hogy a prognózisok szerint Lengyelország megnövekedett kőolajigényét a szovjet szállítások már 1975-re sem fedezték volna, így a lengyelek megállapodást írtak alá Iránnal és a British Petroleummal évi 3 millió tonna nyersolaj szállításáról az 1975-től működő gdański kőolaj-finomítóba. A Szovjetunió kutatási megállapodást írt alá az iraki nemzeti olajvállalattal (INOC), amellyel a románok is kötöttek kutatási és kitermelési szerződést. A közös beruházásokat a közel-keleti térség nem csak a szocialista világ országaival kereste. Az összefoglaló szerint az iráni sah olyan megállapodást kötött a Német Szövetségi Köztársasággal, amelynek értelmében a két ország ötven-ötven százalékos költségrészesedéssel épít évi 25 millió tonna kapacitású olajfinomítót Irán területén. A versenyfutás annak ellenére is megindult a közel-keleti beruházásokban való részesedésért és az új piaci kapcsolatok kialakításáért, hogy a KGST-országok pillanatnyi (energia-) biztonságérzetét a szovjet olaj perspektivikus bősége garantálta. Ezért is volt fontos a szocialista országok, így Magyarország számára, hogy a harmadik világ olajexportőr országai hogyan gondolkodnak a jövőről.

²⁷ 1974-ben írták alá az Adria-kőolajvezeték megépítéséről szóló egyezményt, amely a közel-keleti olajat juttatta volna el Jugoszlávián keresztül Magyarországra és a Barátság kőolajvezeték összekapcsolásával Csehszlovákiába. A kőolajvezeték 1978-ra készült el, az első olajszállítmányok 1980-ban érkeztek meg rajta.

Áremelés és a szovjet fordulat

A politikai vezetést 1974 februárjában azonban nem az amerikai egységfront kialakításának veszélye, hanem a párt vezető testületeiben végbemenő személycserék, saját átalakulása foglalkoztatta. Tulajdonképpen a reform sorsa forgott kockán, és az egyre erőteljesebb szovjet nyomásra a Politikai Bizottság 1974 februári ülésén eltávolította az új gazdasági mechanizmus rendszerének képviselőit. A politikai vezetésnek valójában tehát nem egy, hanem két válsághelyzetre kellett választ adnia: az exogén tényező a kőolaj- és nyersanyagárak növekedéséből adódott, míg az endogén kihívást a vezetés saját rekonstrukciójának kényszere jelentette. Utóbbi olyan mértékben került előtérbe, hogy a soron következő KB-ülés tervezett beszámolóiban majdhogynem elfeledkeztek az olajválság jellegének és hatásainak tárgyalásáról. Kádár Komócsin Zoltánnak írt bizalmas feljegyzésében veti fel a KB-napirendnek ezt a hiányát, és azt is, hogyan kellene tárgyalni a kérdést. „Közben eszembe jutott még egy kérdés, s hogy el ne felejtsem ideírom: Állást kellene foglalni, nyilvánosan is, az energia- illetve olaj-problémában. Rámutatva, hogy a nagy nemzetközi monopóliumok hogyan használták fel ezt nyereszkesedésre, pánik keltésére, arabellenes hangulat keltésére stb. Ezeket visszautasítva, nyilvánosan támogatni kellene az el nem kötelezett államok nevében Algéria által kezdeményezett ENSZ-közgyűlést. Aláhúзва, – összhangban a szovjet állásponttal – hogy a világ valóban létező energia- és nyersanyag problémáit, a fejlődő országok jogos érdekeit és az általános érdekeket egyaránt figyelembe vevő, az összes ország, a népek együttműködését szolgáló megoldás útját kell keresni. Ha egyetért, beszéljenek a kérdéstről Pullai, illetve Óvári elvtársakkal.”²⁸

Az egy héttel későbbi KB-ülés beszámolójában Pullai Árpád a Kádár által néhány mondatban felvázoltakhoz igazodva, de a korábban ismertetett dokumentumok argumentációját követve

²⁸ Kádár János feljegyzése Komócsin Zoltán részére (1974. március 11.) MNL OL M-KS 288. f. 32/b. 1974. 133. ó. e. 90.

ismertette a párt hivatalos álláspontját az olajválságról.²⁹ Ezek szerint az olajválság a világ olajtermelésének felét adó fejlődő országok és a felhasználásból kilencven százalékban részesedő fejlett tőkés országok közötti ellentétből eredt. Az arab államok korábban is a nagy, főként amerikai tulajdonban lévő olajmonopóliumokkal vették fel a harcot a nagyobb nyereségrészesedés érdekében: államosításokkal, koncessziók felmondásával, részvények kisajátításával. Az embargót e stratégia egy új állomásaként értékelte, amely politikai eszközökkel gazdasági célokat szolgált. Erre reagálva az olajmonopóliumok a felhalmozás és a készletezés stratégiájával az árak felemelését célozták, ami a dollár erősödéséhez vezetett a nyugat-európai valutákkal szemben – magyarázta tovább Pullai a helyzetet. A nyugat-európai kormányok energiatakarékossági intézkedéseit azonban politikai célúaknak minősítette, hiszen a készleteikből át tudták volna vészelni az elmúlt hónapokat. Vagyis a lakosság körében arabellenes hangulatot igyekeztek kelteni. A beszámoló megemlítette azt is, hogy az olajválság a világpiaci árak emelkedésével és az árarányok romlásával hatással lesz a szocialista országokra is. A nemzetközi porondon Magyarország kiállt a mellett az algériai törekvés mellett, amely az ENSZ keretében egy nemzetközi cserearányokat megtárgyaló konferencia megszervezését kezdeményezte. A KB-ülésről kiadott közlemény az olajválságot a kapitalista rendszer belső problémáinak megnyilvánulásai közé sorolta, akárcsak az infláció és a politikai instabilitás kérdését.³⁰ Bár látszólag végleges magyarázatot adott a párt az olajválság okaira, a következmények azonban a vártnál hamarabb, már a nyár folyamán jelentkeztek. Egyrészt az 1975-re tervezett áremeléseket előre kellett hozni 1974 szeptemberére, másrészt a szovjetek jelezték, hogy a korábbi kőolajszállítási megállapodáson változtatni kívánnak.

A Politikai Bizottság 1974 júniusában kétszer is tárgyalta az esetleges áremelések menetét és azok várható politikai-társadal-

²⁹ Az MSZMP Központi Bizottsága kibővített ülésének jegyzőkönyve (1974. március 19–20.) MNL OL M-KS 288. f. 4/125–126. ó. e. 14–17.

³⁰ Közlemény a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1974. március 19–20-i üléséről. *Népszabadság*, 1974. március 22.

mi hatását, ugyanis alternatív javaslat érkezett a GPO-ról, amelyet Párdi Imre osztályvezető tárt a PB elé. A javaslat azt indítványozta, hogy ne 1975 elején, hanem már 1974 szeptember elsején emeljék elsősorban a benzin, a gázolaj és a lakossági tüzelőanyag árát.³¹ A benzin negyvenszázalékos áremelése kapcsán a vitában többen a takarékosági szempontokkal érveltek, és egyöntetűen kiálltak mellette, míg a tüzelőanyagár-emelés és az árak kompenzációjával kapcsolatos intézkedések már vitát váltottak ki. Ennek kapcsán a Minisztertanács és a Gazdaságpolitikai Bizottság által már előzetesen megerősített tervezet társadalmi visszhangjára hivatkoztak a „munkásellenzékhez” sorolható politikusok, míg a reform visszaszorulóban lévő képviselői, így Nyers Rezső,³² a gyorsan és egyszerre végrehajtandó emelést tekintették célravezetőnek. A kérdés más dimenzióban – az öt-éves terv által kitűzött jövedelememelkedés kontextusában – is felvetődött: az áremelésekkel együtt bevezetett jövedelemnövelő intézkedések mire lesznek elegendők (béremelés, nyugdíjemelés, gyes-emelés). Bár maga Kádár János is hajlott rá, hogy a szilárd tüzelőanyag árát majd csak 1975 elejétől emeljék, a két héttel később tartott PB-ülésen a GPO-terveinek már ezt a változatát támogatta. A PB elfogadta az áremelést, a szélesebb körű tájékoztatást július közepére időzítették.³³ Az Agitációs- és Propaganda Osztály (APO) összeállítására július 8-án, mint az várható volt, arról tájékoztatott, hogy az alapszervezetekben a „párttagság higgadtan, megértéssel vette tudomásul az áremelésekről szóló tájékoztatást”, ugyanakkor néhány kérdésben a jelentés sem tudta elfedni a lappangó elégedetlenséget.³⁴ A párt közvéleménye a világszerte emelkedése miatt számított bizonyos áremelés-

³¹ Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1974. június 4-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288. f. 5/638. ó. e.

³² Nyers ekkor már nem volt gazdaságpolitikai KB-titkár, de a Politikai Bizottságnak még tagja maradt 1975. március 22-ig, az MSZMP XI. kongresszusáig.

³³ Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1974. június 17-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288. f. 5/639. ó. e.

³⁴ Tájékoztató jelentés a Politikai Bizottságnak az ár- és jövedelememelkedésről adott tájékoztatás visszhangjáról. (1974. július 8.) MNL OL M-KS 288. f. 22/1974/1. ó. e. 12–14.

re, annak indokait elfogadta. Ám a jelentésből az is kitűnik, hogy a többség 1974-re nem számolt áremeléssel, és főként a tüzelőanyagok emelésétől tartottak, illetve az annak hatására jelentkező további drágulástól. Az APO jelentése összegyűjtötte azokat a kérdéseket, amelyek a párt közvéleményét leginkább foglalkoztatták. Az időzítés és a jövedelemnövelő intézkedések társadalmi aránytalanságai mellett az utolsó kérdés, amely minden bizonynyal sokszor elhangzott a szélesebb magyar társadalomban is, a következő volt: „a Szovjetunióból kapjuk az energiahordozók túlnyomó részét, miért kellett árukat emelni?”³⁵

A Moszkvában, 1974 nyarán készült, korábban már említett követségi titkári jelentés a Szovjetunió kőolajtermelésének sikereiről, ugyanakkor technológiai problémáiról értesített.³⁶ Az össztermelés 1973 végére meghaladta a tervet a 429 millió tonna kőolaj kitermelésével, és úgy látták, hogy 1975 végére elérheti az 500 millió tonnát is. Ez támasztotta alá a Szovjetunió „összehasonlíthatatlanul előnyösebb helyzetét” Nyugat-Európával szemben. A szovjet tervhivatal, a Goszplan ugyanakkor elégedetlen volt, mert az olajrétegek kitermelési aránya nem érte el a kielégítő szintet, tehát jelentős mennyiségű olaj maradt felhozatalul, amit csak új, több milliárd rubeles termelőkapacitással véltek javíthatónak. Ahogy a Kelet-Szibériában újonnan üzembe helyezendő kutak termelésének megkezdéséhez, az azerbajdzsáni termelés intenzifikációjához is olyan beruházási politikát tartottak szükségesnek az 1976 és 1990 közötti tervidőszakokban, amelyet a Szovjetunió a KGST többi tagállamának bevonásával tud csak véghez vinni. Japánnal szintén közös kőolajkitermelési tervet dolgoztak ki a Szahalin sziget kontinentális talapzatán fekvő lelőhelyekre, évtizedre előrevetített gazdasági konstrukció alapján. A szovjet igények a nemzetközi együttműködésre, főként

³⁵ Uo. 14.

³⁶ PAULINA et al.: I. m. A szovjet olajpolitikáról lásd: Oscar SANCHEZ-SIBONY: Energy and Soviet Economic Integration: Foundations of a Future Petrostate. In: Elisabetta BINI–Giuliano GARAVINI–Federico ROMERO (eds.): I. m. 222–244. A Szovjetunió energiakereskedelméről és energiapolitikájának tendenciáiról a hetvenes évektől lásd: Thane GUSTAFSON: *Crisis amid Plenty: The Politics of Soviet Energy under Brezhnev and Gorbachev*. Princeton University Press, Princeton, 1989.

a KGST-országok csoportján belül a válság előtt is ismertek voltak. Az viszont teljes meglepetésként érte a magyar vezetőket (is), hogy a Szovjetunió kitermelése fokozása céljából részben igazodni kíván a világpiaci árak alakulásához. Erre 1974 késő nyarán derült fény.

Korábban Nyers Rezső a Politikai Bizottság már idézett, június 4-i ülésén még így érvelt a benzináremelés mellett: „Szeretnék egy elvi és gyakorlati megjegyzést tenni. Elvi megjegyzésem: ez az értéktörvény, árbázis kérdése; a KGST-országok világpiaci áron is dolgoznak. A KGST-árak lassabban követik a világpiaci árváltozásokat. De most is követik, nem érik el, de abban az irányban fejlődnek. A hazai árpolitika pedig kalkulál világpiaci árbázison, KGST-n és hazain. A világpiaci ártól egyetlen szocialista ország sem tud elszakadni teljesen. Csak különböző mértékben. Mi jelenleg az olajon keresünk. A Szovjetunió nem emelte az olajárát csak 1976. január 1-től. Ugyanakkor szeretném megjegyezni: 1974-ben sok minden más áru ára változik; romlik a Szovjetunió olajára is, az egész kereskedelem vonatkozásában már nem nyerünk; tehát ezzel azt akarom mondani, hogy az olajból származó pillanatnyi többletjövedelemre szükségünk van, de nem egyszerűen a jólét forrása. Emeljük-e a benzin árát? Egyértelmű az álláspont! Emelni kell! Szolid emelés lesz a 40 százalék, mert 1978-ra a szocialista országok között a KGST árak 100 százalék körül emelkednek.”³⁷ A szovjet olaj árának változására, így a KGST 1958-as bukaresti ülésén meghatározott árrendszer módosítására a politikai vezetésben nem számítottak, viszont a helyzet romlására már annál inkább. Nem mindegy azonban, hogy a vezetés mivel számol: azzal, hogy lassan kevésbé lesz nyereséges számukra a szovjet olaj exportja, vagy azzal, hogy a megváltozott kereskedelmi arányszámok miatt a hazai szükségletek kielégítése válik kérdésessé. A helyzet magyar részről túlzottan elbizakodott értékelését megerősítik a magyar külkereskedelmi miniszter, Bíró József szovjet kollégájával, Nyikolaj

³⁷ Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1974. június 4-i ülésének jegyzőkönyve MNL OL M-KS 288. f. 5/638. ó. e. 107.

Patolicsevvel folytatott tárgyalásairól készült emlékeztetők.³⁸ Az 1974. augusztus 21-i találkozón Patolicsev kifejezte a szovjet fél igényét a szerződéses árak korrekciójára már az 1975-ös évtől, ráadásul azzal, hogy az új árakat a „világpiac árainak bázisán” kívánják meghatározni a jelölt évre. Az 1976 és 1980 közötti időszakra pedig a KGST multilaterális tárgyalásai útján az ötéves árbázist három évre csökkentenék az árak meghatározásakor. Az emlékeztetőre a magyar fél elutasító választ adott, elsősorban azzal a Bíró által indítványozott indokkal, hogy „az árelterések nagyságrendje olyan terheket róna ránk, amit sem politikailag, sem gazdaságilag nem tudnánk elviselni”.³⁹ Az újabb tárgyalásról szóló emlékeztető szerint Patolicsev csalódását fejezte ki a „nem konstruktív” válasz miatt. Ami tárgyunk szempontjából fontosabb, a szovjet külkereskedelmi miniszter csodálkozásának adott hangot, amiért a magyar fél a gazdasági stabilitásra hivatkozik, hiszen, mint tudvalevő, a „világon nincs stabilitás”, „1973 óta minőségileg új helyzet állott elő a világgazdaságban, melynek iránya visszafordíthatatlan”, a „nyersanyagok és késztermékek ára közötti ollót nem lehet újra szétnyitni”. Patolicsev szerint az, hogy a magyar fél válaszában az árkorrekció bázisaként az 1970–1974 közötti éveket vetette fel, „azt igazolná, hogy a világon semmiféle változás nem történt”.⁴⁰ Az év folyamán lezajlott, több magasabb rangú egyeztetés után a PB úgy döntött, hogy megvédi a magyar álláspontot, és ellenáll a szovjet árkorrekciós kísérletnek. Az ügy Kádár János és Leonyid Iljics Brezsnyev közötti levélváltásig jutott 1974 novemberére, az álláspontok közelítésének nehézségei miatt azonban csak 1975 februárjára sikerült a feleknek megegyezniük.⁴¹ A késő nyári,

³⁸ A szovjet árkorrekció felvetésének előzményeiről és annak következményeiről lásd: FEITL István: A Szovjetunió szövetségesei ellen. A világgazdasági korszakváltás felismerése a hazai gazdaságpolitikában. *Múltunk*, 2020/2. Online melléklet. (Letöltve: 2023. 12. 20.) Forrás: http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2020/08/feitli_20_2.pdf

³⁹ Jelentés a Patolicsev elvtárssal augusztus 21-én folytatott tárgyalásról (1974. augusztus 26.). MNL OL M-KS 288. f. 24/1974/12. ó. e. 53–59.

⁴⁰ Jelentés a Patolicsev elvtárssal szeptember 18-án folytatott tárgyalásról (1974. szeptember 19.). MNL OL M-KS 288. f. 24/1974/12. ó. e. 100–101.

⁴¹ A Kádár–Brezsnyev-üzenetváltásról és a magyar–szovjet tárgyalásokról lásd: FÖLDES György: *Kádár János külpolitikája*. I. m. 177–183.

kora őszi tárgyalásokból azonban arra következtethetünk, hogy a magyar politikai vezetés nem volt hajlandó feladni értékelését a válság hatásait illetően sem. Nyilvánvalóan ennek nem a válságról való tudás hiánya volt az oka, a korábban citált jelentések és az itt nem említett gazdasági szakemberek által a világgazdasági trendek változásairól írt előrejelzések legalábbis erre mutatnak. A válságról való tudás „hiánya” a magyar–szovjet tárgyalások során a taktikai időhúzás eleme lehetett, azonban felmerülnek mélyebb okok is. Saját időzítése nem engedte ugyanis, hogy a magyar vezetés átfogó változásokban gondolkodjon: az aktuális ötéves terv vége és a közeledő kongresszus a korábbi vállalások kényszerével befolyásolta a magyar döntéshozást. Ez egy inerciaállapotot idézett elő, mivel az egyébként is vezetési válságát élő hatalom nem volt képes nagyobb fordulat megtételére, így vagy a bevált recepthez (hitelfelvétel, áremelés) nyúlt, vagy a változások halogatásába kezdett. Az olajválság hivatalos ideológiai magyarázata a kapitalizmus válságáról ehhez kényelmes eszmei háttérrel biztosított, amit a legnagyobb egyetértésben hangoztattak az MSZMP XI. kongresszusának határozatában is. Ám mi sem állt távolabb a valóságtól, mint a pártkongresszus kincstári optimizmusa és a pártpropaganda eufemisztikus válságábrázolása. Kádár János Edward Gierék lengyel főtítkárral való budapesti találkozóján 1977 októberében arról panaszkodott, hogy az energia világpiaci árának növekedése óriási terhet jelent a magyar gazdaság számára: az esedékes ötéves tervben 2,5 milliárd rubel és 2,5 milliárd dollár pluszkiadással kell számolniuk.⁴² Hosszú távon azonban még jelentősebb hatása volt az energiaárak növekedésének a keleti blokk gazdaságaira. A megszokott termelési konstrukciók mellett, a szovjet olajforrásokra támaszkodva a kelet-európai gazdaságokban elmaradtak azok a fejlesztések, amelyek az elkövetkező évtizedben a nyugati (és ázsiai) gazdaságokat jellemezték. A felhalmozódott adósság és az említett fejlesztési elmaradások a nyolcvanas évtizedre teljeséggel versenyképtelenné tették a szocialista gazdaságokat a

⁴² MITROVITS Miklós: *A szocializmus csapdájában*. I. m. 270–271.

Nyugattal szemben.⁴³ Ezek a folyamatok pedig döntően járultak hozzá a Szovjetunió és vele együtt a szocialista szatellitállamok gazdasági és politikai összeomlásához.⁴⁴

Konklúzió

Meglepően szókimondó és gúnyos jegyzet jelent meg a *Figyelő* gazdasági hetilapban 1974 novemberében *Az olajválság nyomában* címmel. Az egyflekkes írás azon gúnyolódott, hogy már-már hétköznapi szokássá vált az olaj-, illetve energiaválságra hivatkozni, ha éppen nem kapjuk meg a keresett árut a boltban, ha nem jön ki a szakember, hogy megcsinálja az elvállalt javításokat, ha felemelik a lángos árát a balatoni strandon, vagy ha éppen kikap a kedvenc csapatunk. Ez is spekuláció – így a rövid írás szerzője –, csak éppen nem a nagytőkés monopóliumok, hanem a mindennapi ügyeskedők és lógósok részéről. Ez a válság azonban hamarabb meghaladhatónak tűnik, mint a tőkés világé: „A múltkoriban villanykapcsolót kerestem a boltban, mondják, hogy nincs. Miért nincs? Merthogy az olajválság... Azt a mindenit! Fürdőkádra lett volna szükségem. Itt is nemleges volt a válasz, s az indok ugyanaz, csak másképp fogalmazva: energiaválság. De mármost nem hagytam annyiban, értésére adtam az eladónak, hogyha válságban van az energiája, én egy kossuthlajossal⁴⁵ segítek neki, hogy kilábaljon belőle. Erre az energiaválság elmúlt, lett fürdőkád.”⁴⁶ A szerző a balatoni sütődést, aki egy forint hatvan fillérről két forintra emelte

⁴³ A keleti blokk szovjet forrású energiaellátásának válságba vezető konstrukciójáról lásd: Lorenz M. LÜTHI: *Drifting Apart: Soviet Energy and the Cohesion of the Communist Bloc in the 1970s and 1980s*. In: Jeronim PEROVIĆ (ed.): *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas*. Palgrave Macmillan, Cham, 2017. 371–399. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-49532-3_13

⁴⁴ Az 1990-es évek oroszországi gazdasági reformjainak és sokkterápiájának kidolgozója és kivitelezője, Jegor Gajdar a szovjet gazdaság összeomlásának fő okát éppen az energiaexportból eredő bevételek gazdaságtalan felhasználásában látja. Jegor GAJDAR: *Collapse of an Empire: Lessons from Modern Russia*. Brookings Institute, Washington, 2007.

⁴⁵ A százforintos bankjegyen Kossuth Lajos portréja szerepelt.

⁴⁶ -novo-: Az olajválság nyomában. *Figyelő*, 1974/45. 16.

a lángos árát az olajválságra hivatkozva, pedig azzal szerelte le, hogy visszakérdezett: a lángossütéshez ugyan honnan kapják az olajat, „a Perzsa-öbölből, Líbiából vagy Venezuelából?” Ha így folytatódik, jósol a szerző, maholnap gyereke is az olajválsággal fogja magyarázni vártnál rosszabb bizonyítványát.

E jegyzet annyit mindenképpen jól jelez, hogy az egy évvel korábban kezdődött olaj- és energiaválság 1974 végére nemcsak nyilvánvalóvá vált a „vasfüggönynek” ezen az oldalán is, hanem egyenesen a mindennapi közbeszéd részét képezte. Közel egy év leforgásával nem az volt a kérdés, hogy a magyar gazdaság intakt maradt-e a világpiacon jelentkező kedvezőtlen hatásoktól, hanem az, hogy a szovjet energiaellátás és a KGST-reláció mennyiben tud biztonságot nyújtani a továbbra is jelen lévő válság hatásaival szemben. Ekkor ugyanis a magyar gazdaság már túl volt egy év elején bevezetett kisebb és egy szeptembertől esedékes nagyobb mértékű áremelésen. Áprilisban a Magyar Nemzeti Bank pedig egy 50-100 milliárd dollár nagyságú hitelfelvételt indítványozott a valóban válságos időket élő Egyesült Államok bankjaiból, amelyhez rövid időn belül az MSZMP KB Titkárságának engedélyét is megkapta.⁴⁷ Ahogy említettük, a nyár folyamán pedig a szovjetek bejelentkeztek, hogy módosítanának az előzetesen kialakult importenergia árán. Bár retorikájában a változatlanságot, az addigi fejlődési és beruházási modell folytatását ígérte a magyar párt- és állami vezetés, e változatlanság látszatához olyan lépéseket kellett megtennie, amelyek a válság természetének kiismeréséből adódtak. Nem az volt tehát a probléma, hogy a magyar vezetés ne ismerte volna fel a helyzet komolyságát és ne kalkulált volna annak hatásaival. A magyar gazdaság olyan pályán mozgott, amely egyrészt az államszocialista tervezettség hibáiból, másrészt az azt megelőző évtizedben kialakult, nemzetközi gazdaságban betöltött pozíciójából fakadtak. Hosszú út vezetett tehát a válság elmélyüléséig Magyarországon, amelyben az 1973 végén kezdődött olajválság csak rontani tudott. Az MSZMP mindeközben továbbra is ragaszkodott a tőkés hatalmak

⁴⁷ Előterjesztés a Titkárság részére külföldi kölcsön felvételére (1974. április 27.). MNL OL M-KS 288. f. 24/1974/3. ó. e. 80–82. Lásd még MONG Attila: I. m. 156–157.

neokolonialista üzelmeiről, egymással szembeni küzdelmeiről és a monopóliumok kvázi világpolitikai hatalmáról szóló ideológiai narratívájához, ha a globális energiakereskedelemtől volt szó. Az 1973–1974-es válság során a párt- és állami szervek dokumentumaiból arra következtethetünk, hogy a háttérben folyamatos volt a válságról való információáramlás, míg a párt-, az állami propaganda és a tájékoztatáspolitikai az ideológiai és gazdasági kontinuitás fenntartásán dolgozott. Ám a válsággal kapcsolatos politikai-gazdasági halogatás leginkább a vezetésben végbement változásokkal és a válság „időszerűtlenségének” kényszerével függött össze.